

## KOLEKTİF SİSTEMİN DÖNÜŞÜM SÜRECİ

**Dr. M Alper DEMİRBUGAN\***

### ÖZET

Kolektif sistemin dönüşüm süreci, geleneksel kurumlar işlerliğini yitirirken bunların yerini eş anlı olarak kapitalist kurumların alması biçiminde gelişen uzun bir evrimsel süreçtir. Bu süreç, 1989-1991 yılları arasında Doğu Avrupa ülkeleri ve Sovyetler Birliğinde politik gücün barışçıl biçimde el değiştirmesiyle hızlanmıştır. Söz konusu ülkelerde yaşanan gelişmeler, dönüşüm sürecinin içsel ve tasarlanmamış(indeterministic) karakterde olduğunu, ajanların ve kurumların eş anlı değişimi biçiminde geliştiğini göstermektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Dönüşüm, Kolektif sistem

## TRANSFORMATION PROCESS OF COLLECTIVE SYSTEM

### ABSTRACT

In the evolutionary approach, transformation process of collective system is a lengthy evolutionary process during which, traditional institutes disintegrate and capitalist institutions reemerge, instantaneously. This process accelerated with replacement of political power with peaceful way at countries of Eastern Europe and Soviet Union in the period 1989 - 1991. improvements realised in these countries show that transition process is in nature of indigenous and indeterminate and has been improving with changing of agents and institutes spontaneously.

**Key Words:** Transformation, Collective system

MTA Genel Müdürlüğü, Balgat-Ankara

## 1. GİRİŞ

1989 ve 1991 yılları arasında, Doğu Avrupa ülkeleri ve Sovyetler Birliğinde politik yönetimler el değiştirmiş ve 25' den fazla ülkede piyasa düzenine geçmeye yönelik reform programları uygulanmaya konmuştur. Bu gelişmenin kapsadığı insan sayısı, siyasal değişimin hızı ve ekonomik şokların büyüklüğü açısından yirminci yüzyılın en önemli ekonomik ve siyasi olaylarından biri olduğu söylenebilir. Kolektif sistemin dönüşümüne ilişkin tartışmalar 'evrimci' ve 'totaliter' yaklaşım olmak üzere iki çizgi etrafında yoğunlaşmıştır. 'Evrimsel' yaklaşımla kolektif sistemin dönüşüm süreci, kolektif kurumlar işlevini yitirirken bunların yerini eş anlı olarak kapitalist kurumların alması biçiminde gelişen uzun bir evrimsel süreç olarak ele alınmaktadır. 1980' lerin sonundan itibaren politik gücün liberal yönetimlere barışçıl bir biçimde devri ile bu süreç, 'radikal aşama' olarak adlandırılabilir yeni bir döneme girmiştir. 'Evrimsel' paradigmanın temel öğeleri, Mises ve Hayek ve Schumpeter<sup>1</sup>'in devlet kontrolündeki ekonomilerin etkinliğini inceleyen çalışmalarıyla formüle edilmiş ve bu çalışmalar Nelson ve Winter<sup>2</sup> ce bilgi süreci alanındaki günümüz yaklaşımlarıyla ilişkilendirilmiştir. Murrell<sup>3</sup> ve Poznanski<sup>4</sup>, Doğu Avrupadaki dönüşüm sürecini evrimci paradigmaya dayalı olarak incelemiştir. Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliğindeki Kolektif düzen

<sup>1</sup> Mises, Von, Friedrich Hayek (1920), 'Economic Calculation in the Socialist Commonwealth', **Collectivist Economic Planning**, London: Routledge and Keagan Paul. Schumpeter, Joseph, (1939), **Capitalism, Socialism and Democracy**, New York: Harper and Row.

<sup>2</sup> Nelson, Richard, Stieve Winter, (1982), **An Evolutionary Theory of Economic Change**, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

<sup>3</sup> Murrell, Peter, (1992), 'Evolution in Economics and in the Economic Reform of the Centrally Planned Economies', C. Clague ve C. Rausser (Ed, **The Emergence of Market Economy in Eastern Europe**, Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publications.

<sup>4</sup> Poznanski, Kazimierz, (1993), 'An interpretation of Communist Decay: The Role of Evolutionary Mechanisms', **Communist and Post Communist Studies**, XXVI, 1, s: 3-24. Poznanski, Kazimierz, (1996), **Poland's Protracted Transition. Institutional Change and Economic Growth 1970-1994**, Cambridge University press. Poznanski, Kazimierz, (2001), 'Transition and Dissenters', **East European Politics and Societies**, XV, 2, s: 207-220.

uygulaması ve bunu izleyen dönemde yaşanan kurumsal gelişim, 'evrimci' yaklaşımı güçlendirirken, 1980' lere kadar geçerli paradigmayı oluşturan 'totaliter' yaklaşımca öne sürülen tezleri çürütmektedir. Arendt<sup>5</sup>, Friederich ve Brzezinski<sup>6</sup> ce formüle edilen 'totaliter' yaklaşım, kolektif sistemin statik yapısını ve dolayısıyla reforme edilemeyeceğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşımda, kolektif sistemin sürekli biçimde birbirini destekleyerek artan sosyal problemlere neden olacağı ve bu çözümsüzlüğün güç kullanılan bir eylem sonucunda ortadan kaldırılabileceği savunulmaktadır. Ancak, yaşanan gelişmeler sistemin yavaş bir biçimde önemli değişim geçirdiğini göstermiştir. 1980' lerin sonlarından itibaren Doğu Avrupa'da politik gücün liberal hükümetlere devri esas olarak müzakere biçiminde gerçekleşmiştir. Politik gücün transferinden sonraki ekonomik düzen göreceli olarak yavaş bir hızla değişmiş, kolektif dönemden kalan bazı elemanlar varlığını korumuş ya da marjinal değişiklik göstermiştir.

Polonya deneyimi, kolektif kurumların piyasa düzeni yönünde evrimsel gelişimine tipik bir örnek oluşturur. Gierak (1970 - 1979), Jaruzelski(1980 - 1987), Rakowski(1987 - 1989) dönemleri ve 1989' da girilen 'radikal' aşamada önemli ekonomik ve siyasi olaylar yaşanmıştır. Bu gelişmeler, ilk bakışta birbiriyle ilişkisiz ve soyut olaylar biçiminde algılanabilir. Özellikle 1989 sonrası dönem, pek çok ekonomist ve siyaset bilimcisince bir çeşit 'devrim' olarak tanımlanmaktadır. 'Evrimsel' yaklaşımla söz konusu dönemler, süreklilik içinde değişim gösteren olaylar bütünü oluşturmaktadır. Bu yaklaşımda, ekonomik ve politik olayların birbirinin tekrarı biçiminde mekanik bir süreklilik değil, değişim içinde süreklilik göstermekte olduğunun altı çizilmektedir. Örneğin, 1970' lerin ortalarından itibaren belirginleşen ve makroekonomik dengesizlikle birlikte ekonominin reel olarak büyüme yeteneğini yitirmesi biçiminde ortaya çıkan 'büyüme

<sup>5</sup> Arendt, Hannah, (1968), **The Origins of Totalitarianism**, New York:Harcourt.

<sup>6</sup> Friedrich Kari ve Zbigniew Brzezinski, (1965), **Totalitarian Dictatorship and Autocracy**, Cambridge:Harvard University Press.

krizi' Evrimci' yaklaşımla, 'totaliter' yaklaşımdan farklı biçimde, bu dönemde yaşanan dışsal şoklarla ilgili bir olgu olarak ele alınmayıp, kurumsal değişim süreciyle ilişkilendirilmektedir. Ampirik veriler, 1970'lerin ortalarından itibaren belirginleşen ve 1992' de sona eren büyüme krizi süresince, geleneksel kurumsal yapının çok sık değişime konu olduğunu, gerek mülkiyet yapısı gerekse koordinasyon mekanizmasının değişik zayıf biçimlere dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Kolektif sistemin kurumsal bileşenlerinin uzun bir dönem içinde zayıf biçimlere dönüşmesi, sadece geleneksel sistemin ortadan kalkması değil, aynı zamanda kapitalizmin yeniden oluşması anlamına gelmektedir. Bir sistemden diğerine böyle genel bir kayış, 'dönüşüm(transformation)' olarak adlandırılabilir.

## 2. POLİTİK GÜCÜN DÖNÜŞÜM BİÇİMİ

Kolektif sistemin çöküşüne ilişkin temel tartışmalardan birisi, nihai çöküş biçiminin, yani politik gücün dönüşümünün 'devrimci' ya da 'evrimsel' bir olgu olup olmadığına ilişkindir. Genel olarak Literatürde, kolektif sistemin nihai çözülüşü, 'devrim' terimiyle tanımlanmaktadır. Bu terim, 1989 - 1991 yıllarında Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliğinde yaşanan değişikliklerin önemini vurgulamak için kullanılmasının yanı sıra, analitik bir kavram olarak da benimsenmektedir. 'Devrim', sosyal yapının, kendini yabancılaşmış hisseden toplum kesimlerinin aşağıdan yukarıya doğru şiddet içeren eylemleriyle radikal biçimde değişmesi olarak tanımlanabilir.<sup>7</sup> 'Şiddet' ögesi, politik gücü ele geçirmeye yönelik olarak mücadele eden

<sup>7</sup> 'Devrim' tanımına ilişkin tartışmalar için bkz:

Skocpol, Tom, (1929), *States and Social Revolutions*, Cambridge: Cambridge University Press, s:6-14 .

Poznanski, Kazimierz, (1993),An Interpretation of Communist Decay: The Role of Evolutionary Mechanisms, *Communist and Post Communist Studies*, XXVI,1,s:3-24.

Johnson, Claude, (1964), *Revolution and The Social System*. Stanford: The Hoover Institution press.

toplum katmanları arasındaki derin farklılığı yansıtır. Ancak, 1989 - 1991 döneminde yaşanan gelişmeler, şiddeti değil uzlaşmayı yansıtmaktadır. Polonyada politik gücün transferi, 1989' un başında parti-devlet ve muhalefetin 'yuvarlak masa' olarak da adlandırılan müzakereleri sonucunda gerçekleşmiştir. Bu müzakereleri, komünist partiye de belirli oranda sandalyenin tahsis edilmesi ve bütün grupların temsil edilmesiyle gerçekleşen seçim izlemiş ve 1989' un ortalarında ilk liberal hükümet, Mazowiecki başkanlığında kurulmuştur. Macaristanda ise, 1989'un başında parti-devlet karşıtı mitingler düzenlenmekle birlikte, bu yılın ortalarında komünist partisi ile muhalefet arasında müzakereler yapılmış ve serbest parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimlerine gidilmesi için anlaşmaya varılmıştır. Derin uzlaşmazlığın yansımaları olarak, geniş kitlelerin radikal eylemini vurgulayan 'devrim' terimi, öte yandan, kolektif sistemin iç çelişkilerini giderebilecek düzenlemelere izin vermeyecek biçimde katı olduğunu da ima etmektedir. Bu terminolojide, belirli bir zaman dilimi içinde, sistemin uyarılma açısından yetersizliğinin yaygın hoşnutsuzluğa neden olacağı ve geniş kitlelerin politik gücü elinde bulunduran kesimlere karşı kitlesel ayaklanmasının kaçınılmaz hale geleceği kabul edilmektedir. Bu varsayım, kolektif sistemin reforme edilemeyeceğini iddia eden 'totaliter' yaklaşımla uyumludur. 'Totaliter' bakış açısıyla, kolektif sistem 'kararsız denge' durumundadır ve marjinal bir değişiklik bile tüm sistemin dayandığı parti-devletin tekeli gücün doğrudan tahrip edilmesi için yeterlidir. Reform imkansız olduğundan, çözülemeyen gerilimler zaman içinde birikerek, tüm sosyoekonomik yapıyı ortadan kaldıran şiddete dayalı bir eylemle sonuçlanacaktır. Buna karşın, 1989-1991 döneminde Doğu Avrupa Ülkeleri ve Sovyetler Birliğinde, politik yönetimlerin barışçı biçimde değişmesi, kolektif sistemin giderek artan biçimde gerilim azaltıcı düzenlemelere izin verdiğini, ve değişim yanlılarıyla bunu önlemeye çalışan toplumsal kesimler arasında belirgin bir sınır olmadığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, kolektif rejimin çözülmesi, sistemin değişim yeteneğindeki zayıflıktan ziyade, zaman içinde birikerek gelişen önemli değişikliklerle ilgili bir olgu

olarak ortaya çıkmaktadır. Politik gücün dönüşüm biçimi, 'devrim' in tersine, toplumdaki başlıca ilgi gruplarının müzakeresine dayanan ve 'reformist tip dönüşüm' olarak da adlandırılabilir, 'evrim' kategorisine girmektedir.

### 3. DÖNÜŞÜM SÜRECİNİN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Evrimsel bakış açısıyla, kolektif rejim de dahil olmak üzere yaşayan tüm sosyoekonomik sistemler dinamik karakterdedir ve yavaş bir hızla da olsa değişim geçirirler. Kolektif sistemin dönüşüm sürecinin karakteristik özellikleri, aşağıdaki gibi özetlenebilir.

Dönüşüm, içsel niteliktedir. Var olan ekonomik ilişkilerden kaynaklanır. Başka bir ifadeyle, dönüşümü yönlendiren motif dışsal şoklar olmayıp iç dinamiklerdir. Polonyadaki gelişmeler, büyüme yeteneğinin kaybedilmesinin başlıca kaynağının içsel orijinli olduğunu göstermektedir. 1979' da girilen 'büyüme krizi', dış borç kriziyle tetiklenmekle birlikte, bu krizin kaynağı motivasyon yapısındaki, yani belirli bir kurumsal çerçeve içindeki aktörlerin amaca yönelik davranış biçimindeki değişimle ilişkilendirilebilir. Gierak döneminde(1970 - 1979), büyük miktarda dış krediye dayalı olarak yapılan yatırımlardan yeterli düzeyde ihracat gerçekleştirilememiş ve 1979'da aşırı dış borç yüküyle karşılaşmıştır. Dış krediler aniden azalırken, çıktidan dış borçları karşılamak için ayrılan payın artması, daha az yatırım yapılması ve dolayısıyla milli gelirden düşüş biçiminde sonuçlanmıştır. Poznanski<sup>8</sup>, büyüme krizine girilmesi ve bu krizin derinleşmesinde , reel ücretlerin emek verimliliğiyle orantılı biçimde korunamamasının belirleyici rolüne dikkat çekmektedir. Ücretlerin emek verimliliğinden daha hızlı artması, yatırıma ayrılabilir kaynaklarda azalma ve ihraç edilebilir malların iç tüketime

yönelmesi anlamına gelmektedir. Gierек yönetiminin 1976 ve 1979 yıllarında reel ücretleri düşürme girişimi, işçilerin yaygın protestoları nedeniyle başarısız olmuştur. 'Dayanışma' sendikasının, hızla güçlü bir sosyal hareket biçimine dönüşmesi bu döneme rastlamaktadır. Poznanski, Gierек yönetiminin reel ücretleri kontrol altına alamamasının, 1971' de başlatılan reform sürecinde, kurumsal ilişkilerde ve dolayısıyla motivasyon yapısında oluşan değişimle doğrudan ilgili olduğunu ifade etmektedir. Gierек döneminde, kaynakların kontrolünün, geleneksel planlama örgütü ve partinin üst yönetiminden, hizmet bakanlıkları ve işletme birliklerine kaydırılmasıyla devlet mülkiyetinin kullanımına ilişkin güç, tek merkezden çok sayıda merkeze kaymıştır. Kendi alanlarına ilişkin faydayı gözeten hizmet bakanlıkları, işçilerin aşırı ücret taleplerini ön plana çıkarmışlar ve dolayısıyla ücretlerin yükseltilmesi yönündeki baskı artmıştır. Kurumsal yapıdaki ikinci önemli değişim, Jaruzelski döneminde, karar verme merkezinin sanayi lobilerinden işletme düzeyindeki işçi konseylerine kaymasıyla gerçekleşmiştir. Bu dönemde, ücret davranışını etkileyen motiflerde önemli değişiklikler olmuştur. İşletme düzeyinde karar verme yetkisinin büyük ölçüde işçi konseylerine bırakılması ilgiyi ücret artışları üzerinde toplamıştır.

Dönüşüm süreci büyük ölçüde tasarlanmamış karakterdedir. Süreç içinde yer alan hiç bir aktör, işleyebilir bir sistemin bütün elemanlarının tahmini için yeterli bilgi birikimine ve bu elemanların uygulama sonuçlarını izleyebilecek zamana sahip değildir. Bu, sistemsel değişimin büyük ölçüde tasarlanmamış biçimde gelişmesi, ya da değişimin kendi doğrultusunu izlemesi anlamına gelmektedir. 'Evrimsel yaklaşım', kolektif sistemin dönüşüm süreci, tasarlanmış amaçlara ulaşmada başarısızlığa uğranırken planlanmamış gelişmelerin ortaya çıkması biçiminde, kendiliğinden gelişen bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Örneğin, Polonyada Gierек yönetiminin 1971'de alınan, ekonominin batılı kaynaklardan edinilecek büyük miktarda krediye dayalı olarak canlandırılması kararıyla, borçlar

ödendikten sonra 'geri çekilmesi', yani ekonominin geçici olarak batı piyasalarına açılması tasarlanmakla birlikte, izlenen ithalat stratejisi, geleneksel otarşik ekonomiden 'geri çekilmek' biçiminde sonuçlanmıştır. Yine Polonyada, 1990'dan sonra iktidara gelen hükümetlerin mülkiyetin özelleşmesine ilişkin birincil tercihini kamu aktiflerinin 'özelleştirilmesi' oluşturmakla birlikte, ekonomi büyük ölçüde, özel girişimcilerce yeni işletmelerin yaratılması ve var olanların büyütülmesine, yani 'yeni özel sektör' gelişimine dayalı olarak özelleşmiştir. 1994' de sanayi sektörü çıktısı içinde özelleştirilen sektörün katkısı %5 iken bu oran, 'yeni özel sektör' için %30'dur.<sup>9</sup>

Dönüşüm sürecinde, kurumsal yapının bileşenleri eş anlı olarak değişmektedir. Kurumsal değişimin bu karakteri, ekonomik ve politik sistemlerin değişme biçiminden izlenebilir. Totaliter yaklaşımca benimsenen, politik sistemin donmuş olduğu ya da ekonomik sistemden daha yavaş bir hızla değişeceği görüşünün tersine, Polonya'da politik ve ekonomik yapı eş anlı olarak önemli değişim geçirmiştir. 1970' den itibaren geleneksel mülkiyet ve koordinasyon ilişkileri zayıf biçimlerine dönüşürken, politik yönetimlerin baskı kurma yeteneği ve meşruiyeti giderek azalmıştır. Evrimci yaklaşımla, sistemsel dönüşüm, gruplararası çatışmadan ziyade, yeni bilginin edinilip dağıldığı bir öğrenme sürecidir. Doğu Avrupa ülkelerinde komünist parti hegemonyasının ortadan kalkma aşamasında toplumsal gerilimin düşüklüğü bu durumu kanıtlamaktadır. Politik güç transferinin şiddet yerine barışçıl biçimde gerçekleşmesi, değerler ve fırsatlar açısından farklı bir toplum biçimine geçmek isteğinin yönetenler ve yönetenlerce yaygın olarak benimsendiğini göstermektedir.

Kolektif sistemin dönüşümü, ajanların yer değiştirmesi yerine, değişimi yoluyla gelişen bir süreçtir. Sistemin türbülans içinde olduğu politik gücün

Chmiel, Jasek ve Z. Pawlowska, (1996) **Zmiany w Strukturze Wlasnoci: Sektör Prywatny Gospodarki Polskiej w Latach 1990-1994**, Zagzty Centrum im Adama Smith, 19.



değişimi aşamasında bile belirli grupların diğerleriyle büyük ölçüde yer değiştirmesi gözlenmemiştir. Polonyada, komünist elit(nomenklatura) etkisini korumuştur. 1989'un ortalarında politik gücü kaybeden elit, 1993 seçimlerinden sonra liberal partilerle birlikte iktidara ortak olmuştur. Nomenklatura üyelerinin, kamu aktifleri üzerindeki politik etkilerini ve yönetim birikimlerini kullanarak kolektif dönem sonrasında özel sektör gelişiminde yaygın olarak rol almaları, Yani, devlet mülkiyetinin muhafızlığından, özel mülkiyet sahibi kapitalist sınıfa dönüşüm yeteneği ilgi çekicidir.

#### 4. SONUÇ

Doğu Avrupa ülkeleri ve Sovyetler Birliğinde kolektif sistemin dönüşümü, geleneksel kurumların kapitalist kurumlarla yer değiştirmesi biçiminde gelişen 'evrimsel' bir süreçtir ve bu süreç 1989' dan itibaren politik yönetimlerin değişmesiyle birlikte ivme kazanarak içinde bulunduğumuz aşamaya girmiştir. Doğu Avrupa Ülkeleri ve Sovyetler Birliğinde yaşanan gelişmeler bu sürecin içsel ve tasarlanmamış karakterde olduğunu, ajanların ve kurumların eş anlı değişimi biçiminde geliştiğini ortaya koymaktadır.

#### KAYNAKLAR

Arendt, Hannah, (1968), *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt.

Chmiel Jasek ve Z. Pawłowska, (1996), *Zmiany w Strukturze Wlasnoci: Sektör Prywatny Gospodarki Polskiej w Latach 1990-1994*, Zagzety Centrum im Adama Smith, 19.

Friederich, Kari, Zbigniew Brzezinski ,(1965), *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge:Harward University Press.

- Johnson, Claude. (1964), **Revolution and the Social System**, Stanford: The Hoover Institution Press.
- Mises, Von, Friedrich Hayek, (1920), 'Economic Calculation in The Socialist Commonwealth', **Collectivist Economic Planning**, London: Routledge and Kaegan Paul.
- Murrell, Peter, (1992), 'Evolution in Economics and in The Economic Reform of the Centrally Planned Economies', C. Clague ve C. Rausser (Ed.), **The Emergence of Market Economy in Eastern Europe**, Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publications.
- Nelson, Richard ve S. Winter, (1982), **An Evolutionary Theory of Economic Change**, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Poznanski, Kazimierz, (1993), An Interpretation of Communist Decay: The Role of Evolutionary Mechanisms, **Communist and Post Communist Studies**, XXVI, 1, 3-24.
- Poznanski, Kazimierz, (1996), Poland's Protracted Transition. Institutional Change and Economic Growth 1970 - 1994. Cambridge University Press.
- Poznanski, Kazimierz, (2001), 'Transition and Its Dissenters', **East European Politics and Societies**, XV, 2, 207- 220.
- Schumpeter, Joseph, (1939), **Capitalism, Socialism and Democracy**, New York: Harper and Row.
- Skocpol, Tom, (1929), **States and Social Revolutions**, Cambridge: Cambridge University Press.